

Szellemtudományi körkép az ezredforduló után¹

Oly korban éltem én e földön [...]

Radnóti Miklós: *Töredék*

„Hirtelen változtak meg a dolgok: viselkedés- és gondolkozásmódok, életstratégiák és kapcsolatok. Minden más lett: mit hogyan csinálunk, mit hogyan fogunk fel, mi a meggyőződésünk, hogyan (és kik) lettünk, pragmatikusok vagy pénzmániások, perfekcionista vagy szegények?” (Almási 2002: 7). Almási Miklós tíz évvel ezelőtt és tizenkét évvel a rendszerváltás után vetette papírra ezeket a sorokat. „Minden más lett. Hogy igazából milyen? Talány” (uo.).² De nem teljesen talány, csak ügyesen és találékonyan kell megragadni a kor trendjeit és tendenciáit. Megint divatba jöttek a késő szocializmus populáris szociológiai kordiagnózisai. Csak akkor még volt egy jó hívószavunk: a válság. Mindenki azt szerette volna tudni, válság van-e vagy nem. Lengyel László még 1989-ben is óvatosan használja a „válság” szót, érezzük, hogy fél tőle. „*Végkifejlet* van. A nyolcvanas évek vége a mechanizmus végjátéka. De vajon mi is jutott itt válságba? Egy hetvenes évi modell gyakorlata? A szocializmusnak nevezett eszmerendszer? A közép-kelet-európai modernizálódás különböző kísérletei, a direkt és az indirekt gazdaságirányítás? [...] Vezetési válság, kormányozhatósági, vezénylési problémák? Megroppant a politikai vezetés legitimációja? Esetleg a társadalmunk zsákutcás fejlődésének, torzult alkatának, erkölcsi témavesztésének végkifejleténél élünk?” (Lengyel 1989: 121). Akkoriban a politikaigazdaságtan-tanulmányaiknak köszönhetően mindenki

¹ Előadás a PAB Filozófiai Szakosztályának konferenciáján, Pécs, 2012. december 12.

² Almási Miklóst már a hetvenes évek végén is egy ilyen diagnózis lehetősége-lehetetlensége foglalkoztatta. A szocializmusbeli általános zsörtölődő, elégedetlenkedő, de az éles kritikai beszédmódtól visszariadó tematizálásról írja: „Talán így alakult ki az az intellektuális tolvajnyelv, mely ugyan nem titkos (az első nyilvánosság nyelvé is átjárja), mivel közérthető szavakból építkezik, mégis megfoghatatlan, mert többnyire képekből, metaforákból, »olyan-ez-mint-amikor«-ból fűzi gondolatait. Példákból. Általános, különös, egyedi példává sűrített jelenség-leírásokból” (Almási 1979: 188). Kétségtelen, hogy ez a példálózó-zsörtölődő diskurzus volt a válságdiskurzus előfutára vagy (később) alternatívája.

úgy tudta, hogy ami válságban van, az össze fog omlani. (A kapitalizmus politikai gazdaságtana című tárgy egyik utolsó tétele így szól: „A kapitalizmus általános válsága és összeomlásának szükségszerűsége.”) A kérdés tehát ez volt: kimondhatjuk-e, hogy közvetlenül a kommunizmus vége előtt állunk? Nem, ennek a kérdésnek a szerkezete nem támasztható fel, a mai tapasztalataink már arra utalnak, hogy a válság utólag (vagy más szempontból) akár még virágzó korszak is lehet. És a kérdésünk mégis megmarad: mi történik, mi történt velünk?

Próbáljuk meg, el lehet-e mozdítani a kérdést, engem ugyanis nem a „viselkedés- és gondolkozásmódok”, nem az „életstratégiák és kapcsolatok” érdekelnek. Hanem szellemi, még pontosabban szellemtudományi kultúránk, a rendszerváltás utáni korszak szellemtudományi helyzetének fölmérése. De ki merne erre vállalkozni? Talán egy hatalmas felkészültségű történész vagy szellemtörténész. Erről minden bizonnyal hatalmas terjedelmű könyveket és könyvsorozatokat kellene (kellett volna) írni. De érdemes is? Ha egy ilyennek neki akarnánk állni, először is azt kellene fölvezolnunk, hogy mit jelentett ebben a tekintetben a rendszerváltás. És ezt ki merné elmesélni? És mennyit kellene hozzá tudnunk a kommunizmus kultúraellenes kultúrpolitikájáról? Mindent, és annak is a mélyrétegét. Ezért meg kell elégednünk néhány nagyvonalú és ezért könnyen megkérdőjelezhető tézis fölvezolásával. A rendszerváltás után a szellemtudományok talán soha nem látott virágzására került sor. A korábbi ötvenhatvan éves lemaradást szinte egyik pillanatról a másikra sikerült behozni (persze sok-sok hézaggal és kisebb nagyobb torzításokkal). Kiépült az intézményes rendszer: létrejöttek a szakmai szervezetek, új tanszékek és műhelyek alakultak; több szempontból is jelentősen mérséklődött a Budapest-centrikusság. A kutatási irányzatok differenciálódtak: nagyrészt a nyolcvanas években a rendszer hivatalos elvárásai ellenében szocializált kutatók vezetésével. Hallatlanul föllandult kezdetben a folyóirat-, majd később a könyvpiac. A kommunizmus utolsó két évtizedében pl. évente csak három-négy filozófiai tárgyú könyv jelent meg, és összesen három szakmai folyóirat létezett (*Magyar Filozófiai Szemle*, *Filozófiai Figyelő* és a *Világosság*). És az egész fölvirágzásnak a diákok (és a közönség) érdeklődése adta az alapját, amely – ne tagadjuk – meglepő volt. A szellemtudományokat, de különösen a filozófiát a kommunizmusban erős ideológiai ellenőrzés alatt tartották. (Ugyanilyen joggal talán azt is lehetne mondani, hogy a nyolcvanas években ezt a kontrollt lerázta magáról: és így a bizonalom ennek a „szabadságharcnak” a jutalma volt.) De nem erről a virágkorról akarok beszélni; amíg benne éltünk, nem tartottuk szükségesnek beszélni róla.

A virágkor utáni korról szeretnék beszélni, vagy talán nem is egészen arról, hanem e korszak *kezdetéről*. A kezdet kezdetéről. Tudjuk, hogy a kezdetnek és a kezdésnek nagy filozófiai irodalma van. „Az alaposság, úgy tűnik, megköveteli, hogy a kezdetet mint alapot, amire minden rá van építve, mindent megelőzően megvizsgáljuk, és ne menjünk tovább addig, amíg ez nem bizonyult szilárdnak, és megfordítva, ha nem ez a helyzet, akkor minden ezután következőt elveszünk. Ennek az alaposságnak ugyanakkor az az előnye is megvan, hogy a gondolkodó tevékenységnek a legnagyobb megkönnyebbülést nyújtja, s az egész fejlődést ebbe a csírába zárja be, és úgy gondolja, mindennel kész van, hogy ha ezzel elkészült [...]” (Hegel é. n.: 32). Hegelnek ezért vannak is bizonyos nehézségei, amikor egy könyvet el akar kezdeni. Gondoljunk csak *A szellem fenomenológiájának* első soraira: „Egy mű előszavában a szerző előre szokott bocsátani [egy] nyilatkozatot arról, milyen célt tűzött maga elé a műben, mi szolgáltatott okot arra, hogy ezt a művet megírja [...] – filozófiai művel kapcsolatban [azonban egy] ilyen nyilatkozat nemcsak feleslegesnek látszik, hanem a dolog természeténél

fogva éppenséggel helytelennek és céltalannak is” (Hegel 1979: 9). Ludwig Feuerbach szerint azonban Hegel ezt a problémát egy hókuszpókusszal próbálja eltüntetni, de azt nem tudja elkerülni, hogy a műveit mégis valamiképpen el kell kezdenie. A nagy probléma nem az, hogy Hegel zavaros gondolatokat fogalmaz meg a kezdettel kapcsolatban, hanem inkább az, hogy rossz kezdetet vagy kiindulópontot választ. „A filozófia kezdete nem Isten, nem az abszolútum, nem a lét, mint az abszolútum vagy az eszme *predikátuma* – a filozófia kezdete a végesség, a meghatározottság, a *valóságos*. A végtelenséget egyáltalán nem lehet elgondolni a véges *nélkül*” (Feuerbach 1950: 62–63).³ Az utóbbi időben azonban mintha inkább Hegel elképzelései értékelődnének fel: a kezdet megint egyre inkább bonyolult dialektikus fogalomként jelenik meg. Ilyen kérdések merülnek föl: mi van a kezdet előtt, mi a kezdet első pillanata stb.⁴ A szellemtudományok virágkora utáni korszak első pillanata (szerintem) a nagy összegező művek létrejötte; számos szellemtudományban – nagyjából a 21. század első évtizedének közepétől – a könyvpiacra újra megjelentek a nagy szöveggyűjteményszerű válogatások,⁵ és lassan (kb. 2007-től) napvilágot láttak a nagy összefoglalásokat nyújtó kézikönyvek és könyvsorozatok. Az alábbiakban egy filozófiai kézikönyvet, egy hatalmas irodalomelméleti összefoglalást és egy talán politológiai nevezhető könyvsorozatot fogok szemügyre venni.

(I) A Boros Gábor főszerkesztésével készült *Filozófia* című kézikönyv megírásában nyolc kutató vett részt, közülük a többség a nyolcvanas évek erőteljes filozófiatörténeti érdeklődésében szocializálódott, később egy-egy szakterület kiemelkedő kutatói lettek, aktívan bekapcsolódva a szakterületükön folyó nemzetközi diskurzusba. Ha majd valaki egy bizonyos távolságból veszi szemügyre a kötet nyitósorait, akkor arra fog gondolni, hogy a filozófiának a rendszerváltás utáni kitüntetett szerepe ekkorra már némileg megingott. Boros Gábor ezt mindenekelőtt a filozófia szétesésére és fogalmának inflatorikus használatára vezeti vissza. „Mai elgondolásaink a filozófiáról, mai szóhasználatunk messze van már attól a többé-kevésbé egységes filozófiaértéstől, ami a térben és időben még koncentrált platóni akadémia korszakát jellemezte. Minden, magára valamit is adó cégnek, kiadónak kell, hogy legyen filozófiája; a könyvesboltokban a legnépszerűbb ezoterikus filozófiák sokaságával találkozhatunk, természetesen van keleti filozófia, kormányszerű filozófia, afrikai filozófia, környezet-filozófia, feminista filozófia is” (Boros 2007: 19). (És nemrég hallhattuk: a magyar kormány-nak új felsőoktatási filozófiája van.)

Ha jól értem, Boros Gábor azt akarja mondani, hogy a legsürgetőbb feladat a filozófia egységesítése, vagy legalábbis ennek tudatosítása. Ha erre képesek vagyunk, akkor a szó inflatorikus használata is vissza fog szorulni, vagy talán teljesen el fog tűnni. (A filozófiának mindig volt egy intézményekhez kötődő jelentésaspektusa is: „S ne felejtjük el: az egyete-

3 Vö.: „El tudod gondolni, definiálni tudod *a* minőséget, anélkül, hogy egy *meghatározott minőségre* gondolnál? Tehát nem a meghatározatlan, hanem a meghatározottság az első, mert a meghatározott minőség nem más, mint a valóságos minőség; az elgondolt minőséget megelőzi a valóságos minőség” (i. m. 63).

4 Csak példaként szeretném felidézni Christian Grüny tanulmányának kezdetét: „Hogy kezdődik a zene? Hogy sikerül a hallhatóban megjeleníteni valamit, ami nem egyszerűen hallható, hanem az embereket beláthatatlan módon foglalkoztatja, mint ahogy semmi más hallható nem tudja. Mit kell tenniük a zenészeknek és a hallgatóknak, hogy létrehozzák ezt a rejtélyes jelenséget? Ezek a kérdések egy olyan problémát neveznek meg, amelyre a zene a maga alakzatainak teljes különbözőségében megoldásokat fogalmazott meg” (Grüny 2009: 907).

5 Ennek legszebb példája a Gyurgyák János és Kisantal Tamás által összeállított *Történetelmélet I-II.* (2006), kerek kétezer oldalon.

meken is tanítanak filozófiát, s a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya a »Filozófia és Történettudományok osztálya« nevet viseli” [i. m. 19]. A filozófia művelésének van egy intézményrendszere, amely formálisan szintén egyfajta egységre látszik utalni.) Ha el is fogadjuk ezt az implicit diagnózist, azon mégiscsak meg kell lepődnünk, hogy a kézikönyv (mint műfaji keret) szakmailag elfogadottá vált. A kommunizmus idején ugyanis a leginkább lenézett könyvek a tankönyvek, a kézikönyvek és a lexikonok voltak. Nem mintha olyan sok lett volna belőlük, de ez a lenézés mégis egyfajta tiltakozás volt az irányított kultúrával szemben. Az igazi tudás a szinte misztikusan érthetetlen és ünnepélyes előadásokon és a hosszú beavatási szertartásokra emlékeztető szemináriumokon zajlott. Amikor a hetvenes évek második felében a PTE Közgazdaságtudományi Karán politikai gazdaságtant tanultam, akkor a tanulmányok legfontosabb konszenzuális alapja a kötelező tankönyv harsány bírálata volt; a tankönyv szerzői Erdős Tibor és Bertóti László voltak. És aztán a filozófiai tanulmányaim során sem kellett megkedvelnem a tankönyveket: Pais István könyvét a görög filozófiáról, Aszmuusz Kant-könyvét, Davidov könyvét a frankfurti iskoláról, Hermann István könyveit Kantról, Fichtéről és Schellingről. Ebben a felállásban – és ez még ma is nagyon szimpatikus – az órák hallatlanul fölértékelődtek az olvasmányokhoz képest, de ma már erős szkepszissel tekintenek a tanári személyiségek fölértékelésére. Az emberre így „rá volt írva”, hogy kinél tanult Rousseau-t, Hegelt vagy Marxot.

A kézikönyv előszavában is megjelenik még az a gondolat, hogy egy ilyen könyv elsődleges feladata a tájékoztatás lenne. Így lehet válaszolni arra a kérdésre, hogy kiknek készült ez a könyv. „Középiszkolásoknak szól [...] a kötetünk első rétege. Olyanoknak, akik valamilyen célból többet szeretnének tudni a középiszkolai tananyagról, akár azért, mert egyetemi tanulmányokat szeretnének folytatni, akár azért, mert egyszerűen gondolkodni szeretnének. Megkülönböztetett tisztelettel ajánljuk kötetünket a középiszkolai filozófia- és etikatanár kollégáknak, akik érettségire készítik fel a diákjaikat, s természetesen maguknak a diákoknak, akik a szabad bölcsészet szakra jelentkezvén filozófiapontokat szeretnének gyűjteni” (i. m. 21). A kötet természetesen ajánlható nekik, mint mindenkinek, akit érdekel a filozófia. (Én most azoknak is szeretném ajánlani, akik a filozófiára egy sajátos kordiagnosztikai perspektívából kíváncsiak.) A kötet azonban sok fejezetében és részletében valóban a legmodernebb kutatási eredményeket tartalmazza, és így fölötte áll még a középszerű egyetemi szemináriumok színvonalán is. A könyv használatával kapcsolatban most már van néhány éves tapasztalatunk; ez alapján azt mondhatom, hogy a néhány megjelent kritika a könyvet nagy-nagy jóindulattal kezelte, habár néha-néha felszínre tört a csodálkozás az egyes fejezetek és részek „túlzott” igényessége miatt. Azt némi szomorúsággal látom, hogy a könyv kevésbé épült be a szakcikkek és könyvek formájában megjelenő publikációkba. Az oktató kollégák az előadásokon és a szemináriumokon nem nagyon használják; igazán intenzíven a diákok használják az egyéni főkészülés során. De az önálló feldolgozás számára – tapasztalataim szerint – ezek az elemzések általában túl nehéznek bizonyulnak. (És fölmerül az a veszély, amelyet nemrég Manfred Frank fogalmazott meg Otfried Höffe valóban kiváló *Klassiker Auslegen* című könyvsorozatával kapcsolatban:⁶ a szekunder irodalom háttérbe szorítja az eredeti szöveget, már-már azt sugallva, hogy azokat nem is kell olvasni.)

A mostani perspektívánkból kiindulva különös jelentőséget kell adnunk a magyar filozófiáról szóló résznek, mivel ennek feladata a könyvet „elvezetni” a saját kontextusába. Percz

⁶ A sorozatot az Akademie Verlag jelenteti meg Berlinben.

László csak néhány soros kitekintésben jellemzi a rendszerváltás után létrejött helyzetet. „Tartalmilag nézve a monopolhelyzetet élvező szovjetmarxizmus [...] nyom nélkül eltűnik: a plurális szerkezetűvé váló filozófiai térbe a nagy nyugati irányzatok egymással vitatkozó követői nyomulnak be. A politikai hatalom legitimációját végző [...] hivatalos filozófia megszűnik: a különböző filozófiai irányzatoknak immár saját maguknak kell megteremteniük szűkebb szakmai és tágabb kulturális legitimációjukat. A jelentkező irányzatok közül három tűnik a legfontosabbnak: az analitikus filozófia, a fenomenológiai hermeneutikai és a posztmodern megközelítés” (i. m. 1170–1171). Szép és sok szempontból találó jellemzés, de a „pontosság kedvéért” talán több kötetnyi lábjegyzetet kellene fűzni hozzá, amelyekből most csak néhány (pontosabban két) töredék következik. (1) Én az 1973-as filozófusper következményeiből indulnék ki, amelyből világos lett (lehetett) mindenki számára, hogy a politikai vezetés nem tűri a filozófia társadalomkritikai funkciójának semmilyen megnyilvánulását. De a politikai vezetés elszámolta magát: ebből nem az ortodoxia diadala következett, hanem a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától a történeti-historiográfiai kutatások hallatlan fellendülése. A hivatalos filozófia ekkoriban három részből állt: filozófiatörténetből, dialektikus materializmusból és történelmi materializmusból. Az utóbbi két irányzat már a Petőfi Kör filozófiai vitájában összecsapott, és 1973 után a politikai irányítás egyértelműen a „dialmat” megerősítésével próbálkozott. Meglepő volt ezért a filozófiatörténet nemkívánatos megerősödése, 1983-ban a Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya vizsgálatot rendelt el az ELTE-n, mert állítólag a marxista filozófia tanítása szinte teljesen eltűnt.⁷ (2) Az említett irányzatok nagyon fontosak voltak, de részben kiegészítésre szorulnak. A történeti kutatások (szövegkiadások, fordítások, újrafordítások, értelmezések) több korszakra vonatkozóan is felvirágoztak: példa erre az antik filozófia (Platontól az egyházatyáig) és a 17. századi filozófia, melyekkel kapcsolatban ma már egyedülállóan jó szövegtankönyvek áll rendelkezésünkre, színvonalas kutatási eredményektől kísérve; és végül a német idealizmus kutatása, a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli konstellációkutatás tradíciójához kapcsolódva. De talán ennél is fontosabb, hogy a nyolcvanas évek második felében a súlypontot egyre inkább a posztmodern vette át, ez lett a filozófiai kutatások evidens háttere.

(II) 2007-ben jelent meg *A magyar irodalom története* című, hatalmas, háromkötetes kézikönyv, amelynek főszerkesztője Szegedy-Maszák Mihály volt. A rendszerváltás utáni években alapvető és sürgető feladatnak tűnt a teljes magyar irodalom újraértékelése. Ez a kézikönyv mintha éppen erre vállalkozna. Az első kötethez írt előszóban a következőket olvashatjuk: „Ez a munka egészen más céllal jött létre, mint *A magyar irodalom története* című, eredetileg hatkötetes, mintegy négy évtizeddel ezelőtt befejezett áttekintés, mely a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében Sötér István főszerkesztésével készült. Akkor még lehetett úgy összefoglalást készíteni a magyar irodalmi örökségről, hogy a szerzők kevésbé próbálták érvényesíteni a nemzetközi irodalomtudomány korabeli szempontjait” (Szegedy-Maszák 2007: 11). Nagyon óvatos és udvarias sorok, de mégis jól kivehető az alapvető fenntartás: a kommunizmus idején Magyarországon egyfajta empirikus irodalomtörténet-írás dívott, életrajzi adatok, művek, tartalmi elemzések, amelyek ideológiai

⁷ A nyolcvanas évek közepe táján a történeti-historiográfiai érdeklődés háttérben egy Heidegger-kultusz állt, Budapesten két nagy (nem hivatalos) Heidegger-szeminarium is működött, szinte mindenki egy csapásra heideggeriánus lett. Készült a *Sein und Zeit* fordítása, aztán a Goethe Intézetben 1990-ban sor került egy nagy nemzetközi Heidegger-konferenciára, amelyen való részvételét Gadamer csak az utolsó pillanatban mondta le.

töltete csak lassan mérséklődött. A 6. kötet előszavában a főszerkesztő ezt írja: „Kötetünkben először a kor általános képét rajzoljuk meg, a kritikai áramlatokról és az irodalomtörténet helyzetéről szólunk. Ebben a fejezetben foglalkozunk a marxista kritika művelőivel, továbbfejlesztőivel is. Ezek után kíséreljük meg az egyes eszmei áramlatok jellemzését, az áramlatok mellett néhány olyan író portréját is megrajzolva, akik előkészítői vagy jellegzetes kifejezői voltak egy-egy eszmei áramlatnak” (Sőtér 1966: 6). Könnyen belátható: ez a kép valóban sürgős revízióra szorult. Sőtér így ír: „Felszabadulás utáni irodalmunk húsz esztendő története – irodalomtörténeti korszak. Tárgyalása azonban mégsem történhet azokkal a módszerekkel, mint a korábbi fejezeteké, s az adott körülmények között célkitűzése s viszonylagos terjedelme is szerényebb kell hogy legyen” (i. m. 1003). E más tárgyalás oka a távlat hiánya; mindenesetre Sőtér egyvalamit kimond: „irodalmunk 1945 után mélyreható változáson ment át, s különösen a fordulat évétől a szocialista realizmus vonzásában formálódik” (uo.).

Most már láthatjuk: Szegedy-Maszák Mihály talán nem is az elméletellenességet, hanem a szocialista realizmus szemléletmódját veti a korábbi kézikönyv szemére. De még így is vizsgálható egy alapvető kérdés: van-e olyan irodalom, amely annyira eltért a szocialista realizmus elvárásaitól, hogy érdemes legyen rá alkalmazni a nemzetközi irodalomtudomány elemzéseit és megközelítésmódját? Erre a kérdésre a kilencvenes évek elején a vezető irodalomtudósok igenlő választ adtak,⁸ azt állítván, hogy a hetvenes évek második felében lejátszódott egy úgynevezett „prózaforradalom”, amelynek következtében kibontakozott egy *posztmodern kánon*, amely a hetvenes években indult útjára, de igazából a nyolcvanas években jutott csúcspontra. Szirák Péter pl. összefoglalóan így jellemezte e fejleményeket: „A »prózaforradalom« paradigmatiszós írásmódja és olvasási szokásrendszere a fikcionalitás megváltozott formációival, a feltételezett valóság és fikció határvonalának elmosódásával számol, jellemző rá a szövegek »implicit olvasóinak« aktivizálása, az olvasói szerep reflektálása, az identitás-elvű szöveg [...] »kisziklatása«, a játéklehetőségek »kiszabadítása« [...]” (Szirák 2000: 38). *A magyar irodalom történetei* című könyv ebből az új kánonból kiindulva próbálja újraolvasni a magyar irodalom egész történetét; de e program szigorú megvalósítását mégsem szabad számon kérni. Az alábbiakban csak a harmadik kötet elemzéseire fogok támaszkodni. (Az egyes fejezeteket a téma legjobb kutatói írták, az elrendezés pedig az évszámokénti fölosztást követi. A kézikönyv így egy álcázott tanulmánygyűjtemény, és ezért nem kell színvonalbeli engedményeket tenni.) A harmadik kötet szerkesztési szempontjai némi csalódást keltenek. E kötet legszembetűnőbb sajátossága a tematikus sokszínűség, a kulturális szférák közötti szabad átjárás. Olvashatunk esszé-történeti-publicisztikai művekről, a Bauhausról, a fordításokról és a fordításelmületről, a zenéről, a szocializmus irodalompolitikájáról, az emigrációban lebonyolított konferenciákról stb. A kép ilyen tarkasága tudatosan vállalt program, ezt mutatja mindenekelőtt Szegedy-Maszák Mihály második kötetben szereplő tanulmánya Bartók *A kékszakállú herceg vára* című művéről. Ebből a tanulmányból világosan kiderül, hogy a szerző az irodalommal érintkező kulturális területek és az irodalom viszonyának kidolgozását még előttünk álló feladatnak tekinti. „A kérdést, található-e érdemi összefüggés Bartók zenéje és a korabeli magyar irodalom között, már csak azért is nehéz megválaszolni, mert a zene s az irodalom történészei általában kölcsönösen idegenkednek attól, hogy a saját területükön túlmutató fejtegetésekre vállalkozzanak. A zeneszerző egyetlen operájának

⁸ Lásd mindenekelőtt Kulcsár Szabó Ernő (1994).

értelmezései sem cáfolják ezt az állítást, annak ellenére, hogy szövegével a legutóbbi évtizedekben inkább foglalkoztak zenetudósok, mint irodalmárok” (Szegegy-Maszák és Veres 2007: 827). E kapcsolatok konkrét kidolgozása így rendre elmarad, s ezért érdekes és színvonalas tanulmányok születnek, egy színes kép bontakozik ki a szemünk előtt, de ennek koncepcionális koordináltsága mégis komoly kívánnivalókat hagy maga után. De itt most nem ezzel szeretnék foglalkozni, hanem inkább azzal, hogy e kötet felépítése és részletekbe menő elemzése szembeszögelnek a rendszerváltás utáni irodalomtudomány legalapvetőbb törekvéseivel: ha a késő szocialista irodalmat (vagy annak legalább egy tendenciáját) posztmodern kánonként próbálták megragadni, akkor ennek célja a magyar irodalom világirodalmi integrációja volt. Ez a kötet így leértékeli a korábbi kánonképzés legalapvetőbb belátásait. A posztmodern kánon nem tud megjelenni a könyv szervező szempontjaként. A könyvben nem kap kiemelt helyet Esterházy Péter és Nadas Péter művészete, nem kap fejezetet Nadas *Emlékiratok könyve* (1986) és Esterházy *Termelési-regénye* (1979).⁹ Nem jelenik meg Petri György és Oravecz Imre költészete, akik pedig a posztmodern kánonban kitüntetett helyet kaptak; teljesen hiányzik Parti Nagy Lajos költészete és prózája (hogy az *Ibusár* című monodramájáról már ne is beszéljünk). Nem szerepel a „kisiklások” között Konrád György *Látogatója* sem, az egyik legkritikusabb, szociográfiai tapasztalatokra épülő regény. Ehelyett előtérbe kerültek a határon túli és az emigrációs irodalomról szóló beszámolók. Természetesen nem akarom azt állítani, hogy a határon túl és az emigrációban nem születtek volna jelentős művek, hogy ne kerülhetett volna sor fontos eseményekre. De valószínűleg nem volt ilyen az első Magyar Műhely-találkozó, a Mikes Kelemen Kör konferenciája és Tibor Fischer regényének megjelenése sem.¹⁰ A könyv megjelenésekor szinte senki sem vette észre, hogy a nemzetközi irodalomba való integráció paradigmáján belül megjelent a nemzeti bezárkózás tendenciája; pontosabban ennek helyébe a kulturális szférák egymást áthatásának (a részletekben általában kidolgozatlanul hagyott) koncepciója lépett. (III) 2009–2010-ben megjelent egy politológiai-társadalomtudományi könyvsorozat, amely a *20 év után* címet viseli, vagyis a rendszerváltás utáni korszak *leltárát* ígéri.¹¹ A sorozat szerkesztője, Földes György a következőket írta a célokról: „A sorozatunkban közreműködő történészek, közgazdászok, szociológusok, társadalomlélektannal, joggal foglalkozó tudósok kritikailag értelmezik a közelmúltat, a jelent, de nem ítélik meg. Mindegyikük a saját tudományának eszközeivel, módszereivel igyekszik feldolgozni választott tárgyát, megmutatni, miként formálódott, alakult a magyar társadalom, gazdaság, politika és kultúra az utolsó két évtizedben” (Laki 2009: oldalszám). Nem utólag, hanem már a megjelenés heteiben és hónapjaiban lehetett tudni: e sorozat és annak egyes darabjai a lehető *legrosszabbkor* születtek meg. Földes György még azt gondolta, hogy az „értékelés” és az „ítélkezés” mellőzése már biztosítja a politikán való kívülállást. (Magyarországon általában imádják hangsúlyozni a kívülállást és a függetlenséget; ami persze sokszor nem az.) 2006-tól az országon egy súlyos elégedetlenség hullám

9 A könyvben helyet kap ugyan egy Nadas-fejezet az *Egy családregény végéről* és egy Esterházy-fejezet a *Harmonia caelestis*ről. De az általános kanonizációhoz képest ez nagyon kevés, és vitatható helyekre teszik ki a hangsúlyokat.

10 Persze ellen lehetne vetni: miért lenne az probléma, ha végre születik egy olyan irodalomtörténeti kézikönyv, amelyben a határon túli és az emigrációs irodalom végre nagyobb szerepet kap? A baj inkább abból adódik, hogy a kötet – minden indoklás nélkül – felfüggeszti azokat a kanonizációs folyamatokat, amelyek a rendszerváltás után már lejátszódtak.

11 A sorozat legjelentősebb kötetei (Laki László elemzett könyvén túlmenően): Ripp (2009); Ferge (2010); Sipos (2010); Hunyady (2010).

söpör végig, ennek okai: az anyagi lecsúszás, a munkanélküliség, a politikai elittel szembeni elégedetlenség. A szellemi-politikai atmoszféra erősen jobbra tolódik, szép lassan körvonalozódik egy diagnózis: a rendszerváltás nem teljesítette a hozzá fűzött reményeket, és nincs más kiút, mint a befelé fordulás, a nemzeti büszkeség föltilizálása.¹² Ez a tapasztalat 2006 és 2009 között állt össze konkluzív alakzattá. Ilyen körülmények között egy kritikai diskurzus szinte teljesen lehetetlenné válik, vagyis a kritikai elemzés maga is funkcionalizálódik, és beépülhet egy társadalmi átrendeződesbe.

A kritikai elemzések a konkrét alakzattól kilépve már csak az általános „baj van” érzését közvetítik. Vannak tehát olyan körülmények, amikor még a jó szándékú kritikai elemzések is eltorzulnak, és egy a közhangulatot fűtő, általános *lamentációhoz* vezetnek. A nagy elégedetlenség bázisán fölléphet egy új politikai elit, azt mondván, hogy ti csak a bajokat tudjátok, de mi tudjuk a megoldást. (A megoldás pedig mindig az, hogy ide nekünk a hatalmat, a többi nem érdekes.) Laki László könyve a sorozat első köteteként jelent meg, és nyilvánvalóan a vállalkozás egészének programját is megtestesíti. A könyv elején egy általános diagnózis megfogalmazásával találkozhatunk: „Zavar, tanácstalanság, kiábrándultság, türelemvesztés, sőt agresszivitás, kirekesztés-kiátkozás tapasztalható a társadalom minden szférájában – kezdve a politikától, a gazdaságon át, egészen a mindennapi életig. Ennek legfőbb kiváltója, hogy a reálfolyamatok eltérnek mind a rendszerváltó politikai osztály [...] vízióitól és ígéreteitől, mind a lakosság várakozásaitól és reményeitől, de a tudományos előrejelzésektől is” (Laki 2009: 9). Vagyis létrejött egy csalódott és frusztrált társadalom, mivel a várakozásai nem teljesültek. Ezek a várakozások nyilvánvalóan a rendszerváltásból adódtak. Már korán, a kilencvenes évek első felében megfigyelték, hogy a rendszerváltás után egy melankolikus társadalompszichológiai közhangulat alakult ki.¹³ Laki szerint ez a melankolikus hangulat mostanra egyfajta masszív frusztrációvá állt össze. A könyv feladata, hogy megkeresse ennek okait. Laki tudatában van annak, hogy egy társadalompszichológiai hangulat nem magyarázható (csak) reálfolyamatokkal, hanem minden a *várakozásokhoz* képest nyer ilyen vagy amolyan pszichés töltést. Vissza kell tehát mennünk a rendszerváltás körül megszületett várakozásokhoz.

A politikai elit, a tudósok és a lakosság úgy gondolta, hogy „amennyiben a szocialista »köztulajdont« »magántulajdonba« adják, a »redisztribúciót« »piaccal« váltják fel, továbbá az egypártrendszerrel áttérnek a többpártrendszerre [...], akkor megtörténtnek tekinthető a rendszerváltás” (Laki 2009: 22). Kétségtelenül ezek voltak az azonnali vagy a legsürgetőbb tennivalók, de hogy a „politikai elit, a tudósok és a lakosság” *azt gondolta volna*, hogy ebben áll a rendszerváltás, az azért erős túlzásnak tűnik. Ha csak a fentieket nézzük, azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás fontos aspektusa volt új kulturális intézmények megteremtése és új kánonok kialakítása. De a legfontosabb a szabadságtér és a szabadságjogok hallatlan kitágulása volt: új életperspektívák, az emberi önmegvalósítás teljesen új pályái nyíltak meg. Ezt Almási Miklós nagyon szépen írta le: „Barátom lányát – mondjuk M-et – behívták interjúra valami multihoz, nem nagyon izgatta magát, majdhogynem ő beszélt le a HR (humán erőforrások) főnökét, hogy ne erőltesse a dolgot, még nem döntött. Mert hogy azok nagyon akarták. Igaz, még ma sincs állása, de nem siet, vagy öt ajánlat várja, most meg nyár van. P.

12 Erről 2012. november 14-én tartottam előadást *Büszkeség és büszkeségpolitika* címmel a Magyar Tudományos Akadémián. (Lásd jelen számunkban – *A szerk.*)

13 Ezt elsőként Konrád György fogalmazta meg.

nyert valami elit pályázaton, és éppen kilépett egy szuper állásból, mivel annyian hívják, s nem akarja elkapkodni. Mindenesetre a nyáron az Adriára megy vitorlázni” (Almási 2002: 11). (Persze az események ilyen átélésében benne vannak a lassan kötelezővé váló „pozitív gondolkodás” hatásai is.)

Én azt mondanám – a Hannah Arendt-i forradalomelemzést követve –, hogy a rendszerváltást követően a legfontosabb a felszabadulás élménye volt, de aztán egyre inkább előtérbe került a szociális vagy a gazdasági kérdés. Arendt tudta, hogy a forradalmak általában ezzel a kérdéssel szembesülve szoktak kisiklani. Magyarországon ez a felfokozott vágyakozás a gazdasági jólétre nagyjából tíz évvel a rendszerváltás után vált dominánssá. Addigra az ország már túl volt egy hallatlan gazdasági visszaesésen. Már a kilencvenes évek első felében kibontakozott egy vita arról, hogy a tervgazdaságról a piacgazdaságra való átmenet szükségképpen váltotta-e ki a gazdasági visszaesést, vagy ezt ügyes gazdaságpolitikával el lehetett volna-e kerülni.¹⁴ Ebben a vitában Kornai János egy meghatározó jelentőségű tanulmányban úgy érvelt, hogy az átmeneti gazdasági visszaesést *nem lehetett* elkerülni. Kornai számára a rendszerváltás (gazdaságelméleti értelemben) az eladók piacáról a vevők piacára való átmenetet jelenti, vagyis a költségvetési korlát megkeményedését. Kornai azt próbálta megmutatni, hogy egy ilyen átalakulás eredményeként a makrokereslet görbéje nem simul rá automatikusan a potenciális GDP görbéjére, hanem leesik az alá. Ezt úgy is általánosíthatjuk, hogy minden radikális átalakulás csak a GDP lefelé való átmeneti kilengésén keresztül valósítható meg (Kornai 2003).

Ha ez a tétel helytálló lenne, akkor az egész transzformációs irodalom egyik legalapvetőbb belátását fogalmazná meg. De nem a hatalmas visszaesés idején fogalmazódott meg a legradikálisabb elégedetlenség. Laki szerint ezért nem elegendő a gazdaságelméleti magyarázat, és helyette egy szociálpszichológiai megközelítést javasol. Szerinte a jelenlegi frusztrációban döntő szerepe van a rendszerváltás egykori értelmezésének és önértelmezésének. Ekkor hamis várakozások születtek: lehet, hogy az emberek azt gondolták, de ki gondolhatta komolyan, hogy elegendő a „szocialista köztulajdont magántulajdonba adni”, a „redisztribúciót a piaccal felváltani” és az „egypártrendszerrel áttérni a többpártrendszerre”, és máris itt van a Kánaán. E várakozások abszurditását Laki egy történetfilozófiai-kultúrtörténeti perspektíva föllevenítésével próbálja kimutatni. „Rendszerváltásaink ismétlődő jellege több problémát is felvet. Nem kerülhet meg pl. az a kérdés, hogy vajon milyen társadalmi alakul ki ott, ahol húsz-negyven évenként [...] alapintézményekhez [...] nyúlnak hozzá, távlatos történelmi folyamatokat [...] szakítanak meg, vagy társadalmi rétegeket és csoportokat iktatnak ki, illetve újakat hoznak létre” (Laki 2009: 24 – kiemelés tőlem: W. J.). Ez is csak a rendszerváltások hosszú sorának egyike volt; a rendszerváltás ebben az esetben a felzárkózási kísérleteket jelenti. Utolérni, behozni, néha rögtön túlszárnyalni. A kommunizmus is egy rendszerváltó kísérlet volt, ugyanúgy, mint az az alóli felszabadulás.¹⁵ De itt már minden össze van kutyulva: Laki egy bölcs rezignációra szeretné rábeszélni az olvasóit, de tudjuk, hogy nem ez következett...

¹⁴ Ezt állította Blanchard (2006).

¹⁵ Ez a magyarázat a modernizációelmélet tradíciójába sorolható; ez a tradíció Magyarországon a nyolcvanas évek közepén volt nagyon népszerű. Ebben a perspektívában a rendszerváltás besorolódik a 20. század nagy történelmi átalakulásai közé. A modernizációelmélet a késő szocializmus (egyik) kísérlete volt a kritikai gondolkodás kialakítására; most Laki ezt próbálja átmenteni a rendszerváltás utáni helyzetre.

(Összegzés) Különböző területekről nagy összegező könyveket, illetve kísérleteket szerettem volna bemutatni. Először is a kontextusok különbségére szeretnék még egyszer utalni: a filozófiai kézikönyv azt mutatta meg, hogy a nyolcvanas években szocializált filozófiatörténet-generáció (a rendszerváltásnak köszönhetően) meddig jutott el a kutatásaiban. *A magyar irodalom történetei* a rendszerváltás utáni elemzéseket tetőzi be (a teljes magyar irodalomtörténeti kánon újraértelmezésével), de ugyanakkor (főleg a szerkesztési elvekben) már szembe is fordul a rendszerváltás szellemi örökségével. A társadalomtudományi-politológiai könyvsorozat pedig már kimondja a rendszerváltás hiábavalóságát. Egy új korszak küszöbéhez érkezünk, de ezzel – mármint a korszakkal – nem akarok részletesebben foglalkozni. Inkább arra a kérdésre szeretnék válaszolni, hogy mi a baj az összegző művekkel. Először is úgy tűnik, hogy semmi, sőt éppen ezek az összegző művek a legjelentősebbek, hiszen a kánonképzésben általában kiemelt helyet kapnak. Gondoljunk csak arra, amit Hegel Schellingről írt: „Ha azt kérdezik, melyik az a végső írása, amely filozófiájának leghatározottabb kidolgozását mutatja, ilyent nem tudunk megnevezni” (Hegel 1977: 456–457). Ezt Hegel ellenvetésnek szánta, és kb. egy oldallal később még egyszer megismétli: „Későbbi fogalmazásaiban minden írásban mindig újból csak előlről kezdte (sohasem állított föl teljesen kidolgozott egészet)” (i. m. 457). Hegel 1800 után nagyot csalódott Schellingben, ekkor ő úgy gondolta, hogy *A transzcendentális idealizmus rendszerével* a filozófia elérte a maga csúcspontját, erre viszont Schelling egy fordulatot hajtott végre, és privatizáló módon az ő rendszeréről kezdett el beszélni.¹⁶ De fordítsuk meg a kérdést: miért lenne baj, ha elkészülnek a nagy összegező művek?

(1) A nagy összegező műveknek van egy enyhén dogmatikus karakterük. A mindenre kiterjedő és a mindent lefedni akaró elemzések a diskurzivitás háttérbe szorításához vezetnek. És most nemcsak arra gondolok, hogy az úgynevezett nagy művek körül megritkul a diskurzív levegő, hanem arra is, hogy ezek belsejében sem nagyon van helye a diskurzivitásnak. Hegel ezt a problémát kétségtelenül látta, amikor magán a diskurzivitáson (vagyis a dialektikán) keresztül próbálta meghatározni a rendszer strukturális erővonalait. De már az ifjúhegeliánusok (és köztük a fiatal Marx) észrevették, hogy ez a szerkezet inkább egy előzetesen adott holt és spekulatív struktúráként működik. A hegeli államjogot bírálva a fiatal Marx egy helyen ezt írta: „[Hegel] nem a tárgyból fejleszti ki a gondolkodást, hanem a tárgyat fejleszti ki egy önmagával elkészült és a logika elvont szférájában önmagával elkészült gondolkodás szerint. Nem arról van szó nála, hogy kifejlessze a politikai berendezkedés meghatározott eszméjét, hanem arról van szó, hogy a politikai berendezkedést viszonyba hozza az elvont eszmével [...], ami nyilvánvalóan *misztifikáció*” (Marx 1957: 213). Ebben az interpretációs perspektívában a sémává merevedett rendszerstruktúrát nevezhetjük „misztifikációnak”. Még mindig azt lehetne mondani, hogy nem magától értetődő ebben egy súlyos problémát látni. És valóban súlyos probléma csak akkor jön létre, ha még a megbeszélést kellene napirendre tűzni. De miféle megbeszélést? A közös múlt megbeszélését, amit németül *Aufarbeitung der Vergangenheit*-nek vagy *Vergangenheitsbewältigung*-nak nevezünk. Mindenki tudja, hogy ez húzódott, húzódott; habár részleges eredmények születtek, ezeket nem sikerült a mindennapi kultúra normatív szabályozó instanciáivá emelni.

¹⁶ „Miután több év óta egy és ugyanazt a filozófiát [...] két teljesen különböző perspektívából [...] próbáltam meg kifejteni, most [...] arra látom ösztönözve magam, hogy [...] a különböző kifejtések alapjául szolgáló rendszert magát is bemutassam, és ami eddig csak az *én számomra* létezett [...], azt most mindenkinek a tudomására hozzam [...]” (Schelling 2011: 57 – kiemelés tőlem: W. J.).

(2) A rendszeralkotás így a feldolgozandó múltat a jelentéktelenségbe süllyesztette vissza, de azon az áron, hogy ő maga próbálja lezárni a történelmet (vagy annak egy adott szakaszát). Ha a valóságos diskurzusoknak nem sikerült konkluzív erővel lezárniuk a történelem egy szakaszát, akkor próbáljuk meg ezt a feladatot a rendszerépítéssel megoldani. Kierkegaard Hegel-kritikájának egyik legnagyobb felfedezése az volt, hogy a történelem gondolati lezárása a valóságos történelem leállításához vezet. Kierkegaard a házasemberrel fogalmaztatja meg a hegeli filozófiával szembeni legsúlyosabb ellenvetéseket: „Talán mosolyogni fogsz, mert a filozofikus ifjúság mindig nevet a családapán, mégis az a véleményem, hogy valójában rettenetes érv a filozófia ellen, hogy semmit nem tud válaszolni. Ha megállítjuk az életet, a jelenlegi generáció talán tud élni a szemlélődéssel, de miből fog élni a következő? Abból, hogy ugyanazt szemléli? Hiszen az előző generáció semmit sem alkotott, semmit sem hagyott maga után, amit közvetíteni kellene” (Kierkegaard 1978: 784).¹⁷ Az egész érvelés döntő premisszája az, hogy a filozófia vagy a filozófiai rendszeralkotás pusztán szemlélet. A szemlélet azonban a második szinten (mint a szemlélet szemlélete) már a történelem megállításához vezet. Ennek belátására azonban egy fiatalember nem képes. Csak egy „meglett ember”, aki az élet folytonosságát tartja szem előtt; Kierkegaard-nál persze ő a házasember. (És most nem kell belemennünk a házasember „fiziológiájának” részletes elemzésébe.) Ennek az érvelési struktúrának a legáltalánosabb szerkezete a következő: a kontemplatív rendszeralkotás lezár és egységbe foglal egy történelmi korszakot, és megteremti az ezen való átlépésre vonatkozó lehetőséget és szükségszerűséget. (Azt hiszem, így jöhetett létre a közelmúltban Magyarországon „az elmúlt húsz év” idiómája, ami helyet csinált egy általános „felfogatásnak”).

(3) A rendszeralkotás egy sajátos diskurzusfajta, amelynek Foucault-val szólva megvan a maga rendje. „A diskurzus nem egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani” (Foucault 1991: 869–870). Foucault nem elemzi külön a rendszerigényű vagy a rendszeralkotásra törekvő diskurzusokat, ezek hatalmi konnotációi azonban különösen fejlettnek tűnnek. És nem is abban az értelemben, hogy a belső felépítését erős szabályok koordinálnák, hanem inkább azért, mert mindenféle kánonalkotásban kitüntetett helyet kapnak. Az emberiség a legszívesebben a nagy átfogó művekre emlékszik, ekkor nem fog elaprózódni a műveltség. Mondván: egy könyvből egy teljes társadalmi-történelmi szituációt fel lehet nyitni. Ebből a szempontból különösen érdekes lenne egy pillantást vetni Hegel híres mondatára: „a filozófia [...] *saját kora gondolatokban megragadva*” (Hegel 1971: 20). Ez fokozottan áll a rendszerszerű filozófiára; így Hegel mondatának van egy bizonyos normatív tartalma is. Hegel az ilyen művekből építené föl a filozófia történetét. Így sikerülne kiszorítani a kánonból egykori barátját, Schellinget, akinek még a jénai professzori kinevezését is köszönheti. De Max Webertől tudjuk: „Egyetlen egyetemi oktató sem gondol vissza szívesen a kinevezése körüli huzavonákra, mert ezek ritkán kellemes emlékek” (Weber 2004: 12). Vagyis nagyjából 2007 és 2010 között megszülettek a rendszerváltozás utáni időszak nagy és összefoglaló művei. De az egész korszaknak nagy

¹⁷ Kierkegaard ezt a folyamatot még a „filozófián belül korrigálhatónak” tartja: „A kor tehát, amelyben a filozófus él, nem az abszolút kor, csupán mozzanat, és mindig megfontolandó körülmény, ha a filozófus terméketlen [...]. Maga a kor tehát mozzanattá lesz, maga a filozófus pedig a kor mozzanattává” (Kierkegaard 1978: 785). Ezt nevezi majd Habermas a 20. századi filozófia kapcsán *detranszcendentalizálásnak*.

valószínűséggel – és reményeim szerint – nem ezek a legjelentősebb művei. A kisebb rendszerigénnyel fellépő művek közül valószínűleg számos jelentősebbet lehet találni.

(*Rövid epilógus*) Azt állítottam korábban, hogy a rendszerváltás után a szemléletmódot alakító legalapvetőbb filozófia a posztmodern volt. Ezt a képet egy kicsit általánosíthatjuk is: a rendszerváltás utáni szellemi kultúra a posztmodern jegyében virágzott ki. És most fogadjuk el Lyotard rendkívül sematikus meghatározását: „a »posztmodernt« a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg” (Lyotard 1993: 8). A rendszerváltás után (a szocialista ideológiától való megszabadulás korában) érthető volt a „nagy elbeszélésekkel” szembeni bizalmatlanság; de a nagy összegező művekben – még akkor is, ha az elbeszélések általában meg-megtörnek – valami mégis visszatér a nagy elbeszélésekből. Így lett vége egy korszaknak; és ebben a korban élünk.

Hivatkozott irodalom

- Almási Miklós (1979): *Például a szírup*. Budapest: Magvető.
- Almási Miklós (2002): *Korszellemvadászat*. Budapest: Helikon.
- Blanchard, Olivier (2006): *A posztkommunista átmenet közgazdaságtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Boros Gábor (szerk.) (2007): *Filozófia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Feuerbach, Ludwig (1950): *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie*. In uő. *Kleine Philosophische Schriften*. Lipcse: Felix Meiner, 47–78. Interneten: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Feuerbach,%20Ludwig/Vorl%C4ufige%20Thesen%20zur%20Reform%20der%20Philosophie>.
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi* 3(7): 868–889.
- Grüny, Christian (2009): Figuren von Differenz. *Philosophie zur Musik*. In *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 57(6): 907–932.
- Gyurgyák János és Kisantal Tamás (2006): *Történelemelmélet I. és II.* Budapest: Osiris.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977): *Előadások a filozófia történetéről. III. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1986): *Wissenschaft der Logik I. (Werke, Band 5)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hunyady György (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág.
- Kierkegaard, Søren (1978): *Vagy-vagy*. Budapest: Gondolat.
- Kornai János (1993): Transzformációs visszaesés: egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. In uő. *Útkeresés*. Budapest: Századvég, 165–208.
- Kulcsár Szabó Ernő (1994): *A magyar irodalom története (1945-1991)*. Budapest: Argumentum.
- Laki László (2009): *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág.
- Lengyel László (1989): *Végkifejlet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lyotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. In *A posztmodern állapot*. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard és Richard Rorty. Budapest: Századvég, 7–145.
- Marx, Karl (1957): A hegeli jogfilozófia kritikájához. In *Marx és Engels művei (MEM), I. kötet*.
- Ripp Zoltán (2009): *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Budapest: Napvilág.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (2011): Filozófiai rendszerem bemutatása. *Magyar Filozófiai Szemle* 55(3): 57–87.
- Sipos Balázs (2010): *Média és demokrácia Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sőtér István (1966): *A magyar irodalom története, VI. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Interneten: <http://mek>.

- oszk.hu/02200/02228/html/06/index.html (fejezetenként külön linkek).
- Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) (2007): *A magyar irodalom története, 1. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.) (2007): *A magyar irodalom története, 2. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Szirák Péter (2000): A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Görömbei András (szerk.). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Weber, Max (2004): *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest: Kossuth.